

IDENTITY CRISIS AND SURVIVAL SOLUTIONS IN THE “FADED HELL”. THE CASE OF THE ORTHODOX PRIESTS

Emanuela ILIE, Associate Professor, PhD, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași

Abstract: The study entitled Identity crisis and survival solutions in the “faded hell”. The case of the orthodox priests uses the sociological concept of identity to analyze the complicated relations between sufferance and survival in the case of the orthodox priests who were incarcerated during the Romanian communist regime and were able to transform this painful experience into written confessions. A significant part of their diaries or memoirs, published after 1990, is centered on the terrible suffering recovery and its metamorphosis into splendor or happiness. Nevertheless, the Christian authors (Valeriu Anania, Ioan Bărdaș, Dimitrie Bejan and others) don't forget that the authorities and their ferocious executors tried to destroy the prisoners' material and social identity. Still, even though the incarcerated experimented the worst prison conditions (including different forms of physical and psychological torture), they were able to survive, thanks especially to their strong belief in God, in the power of the prayer and the religious creation. The spiritual identity proved to be stronger than any physical suffers.

Keywords: prison, identity crisis, orthodox priests, suffering, survival.

În bogata memorialistică a Gulagului românesc, publicată începând cu 1990, există o secțiune de un deosebit interes nu atât estetic¹, cât etic și mai ales religios: aceea a memoriilor, amintirilor sau paginilor diaristice scrise de preoții care au trăit experiența cumplită a infernului carceral comunist. Lor li se adaugă, firește, o încă și mai bogată literatură secundară, constând în amintirile sau portretele fragmentare publicate în paginile revistelor, fie de către apropiații mărturisitorilor, fie de către cunoscuții-martori sau supraviețuitori ai aceluiași infern. În timp, unele au fost adunate în opuri sintetice de un real interes documentar. *Din temnițe spre Sinaxare* (coord. Danion Vasile, ediția I, Editura Egumenița, 2008; ediția a II-a, Editura Areopag, București, 2011), Vasile Manea, *Preoți ortodocși în închisorile comuniste* (Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2010) și *Mărturisitorii din închisorile comuniste. Minuni. Mărturii. Repere* (Editura Areopag și Editura Meditații, București, 2011) sunt asemenea lucrări mai degrabă statistice sau documentare, în care se pot descoperi totuși informații prețioase privind aspectele să spunem exterioare ale detenției slujitorilor Bisericii Ortodoxe Române în perioada regimului comunist.

Astfel, din cartea lui Vasile Manea se poate afla că numai în perioada ocupației sovietice a țării noastre (1944-1958), conform unui deziderat leninist afirmat cât se poate de tranșant („Nu încape nicio îndoială: noi trebuie să combatem religia. Acest lucru constituie abecedarul întregului materialism” – V. I. Lenin), au fost arestați aproximativ 2000 de preoți ortodocși din România, iar dintre aceștia, aproape 200 au fost uciși în închisori. Că

¹ Excelentele *Memorii* (Editura Polirom, Iași, 2009) ale mitropolitului Valeriu Anania constituie din această perspectivă mai degrabă o excepție decât o normă;

justificările pentru arestări au frizat uneori absurdul. Acuzațiile considerate dintre cele mai grave – precum adeziunea la Mișcarea Legionară, apartenența la Partidul Național Țărănesc sau Liberal, refuzul colectivizării, spionajul în favoarea americanilor etc. – au făcut loc, adesea, unor motive aproape derizorii: preotul Gheorghe Cârstoiu din Sălătruc a fost prima dată arestat în 1949 pentru că a dat o bucată de pâine unor drumeți flămânzi², acuzat de „uneltire împotriva ordinii sociale” și anchetat (după metodele știute) până în 1951 la Râmnicu-Vâlcea, Pitești și Craiova. Părintele Arsenie Papacioc, duhovnic la Mănăstirea Slatina începând cu 1952, a fost arestat în 1958 pentru că ar fi numit primul satelit rusesc trimis în cosmos „un fier ruginit, aruncat în văzduh”,³ apoi condamnat la douăzeci de ani de închisoare, dintre care a petrecut în închisorile de la Brașov, Aiud și Jilava primii șase, până la grațierea din 1964 etc. etc. Că, în sfârșit, nu tuturor li s-a întocmit/ permis măcar un proces, fie el și unul formal. Sau că, în unele cazuri, perioada de detenție a depășit pedeapsa primită în urma condamnării. Emblematic, din această perspectivă, este cazul preotului Dumitru C. Popescu, paroh la Slătioara, Maramureș, Cleanov și Valea lui Câine, Dolj, închis între 1948-1955, fără să fie judecat. Abia prin sentința 30/ 1955 a Tribunalului Militar București, a fost condamnat la doi ani de închisoare și eliberat, căci s-a constatat că deja își executase pedeapsa⁴!

În paginile următoare, ne-am propus însă exclusiv prezentarea felului în care experiența carcerală a preoților scriitori (chiar și a celor deveniți scriitori după 1990, când în sfârșit și-au putut publica textele autobiografice scrise în perioada anterioară) se oglindește în propria lor literatură confesivă. Vom lua în calcul, prin urmare, nu volumele colective, sintetice, mai sus citate⁵, ci cărțile preoților ortodocși, încă și mai precis, doar pe cele circumscrise așa-numitei categorii a „genurilor biograficului”. Or, după cum cu justețe observă Eugen Simion în cartea intitulată chiar *Genurile biograficului*, sintagma include și textele foștilor deținuți politici din sistemul totalitar comunist, care „sunt cărți-document și acoperă toate formele genului biografic, de la *memorii* la [astfel de] *cărți vorbite* în care autorul nu-și mai asumă responsabilitatea scriiturii”⁶. Preoții Ioan Bărdaș (*Calvarul Aiudului. Din suferințele unui preot ortodox*, text îngrijit și notă biografică de Georgeta Pop, cu un cuvânt înainte de Ana Blandiana, Editura Anastasia, 1999), Dimitrie Bejan (*Bucuriile suferinței. Viața unui preot martir*, Ediția a II-a, Editura Mănăstirea Sihăstria, 2010), Î.P.S. Bartolomeu Anania/ Valeriu Anania (*Memorii*, Editura Polirom, Iași, 2009) au scris astfel de confesiuni cu valoare testimonială și paideică în care au oferit atât o imagine asupra propriei individualități, cât și o reflecție dramatică asupra lumii care a încercat să o mutilizeze pe aceasta⁷.

² Vasile Manea, *Preoți ortodocși în închisorile comuniste*, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2010, p. 84;

³ *Idem*, p. 238;

⁴ *Idem*, p. 258;

⁵ Nu vom avea în vedere, din același motiv, nici lucrările științifice de cea mai bună calitate dedicate raporturilor dintre Biserica Ortodoxă Română și regimul comunist. A se vedea, spre exemplu, Cristina Păiușan și Radu Ciuceanu, *Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, vol. I, 2001;

⁶ Eugen Simion, *Genurile biograficului*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2002, p. 139;

⁷ Memorabilă este, din această perspectivă, notația din *Memoriile* semnate de Valeriu Anania: „o mărturie nu numai a unei lumi, ci și a unui suflet. E vorba de sufletul meu” (Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 8);

Selecția noastră are în vedere atât reprezentativitatea formulei scripturale pentru care optează autorii (cărțile lui Valeriu Anania și Ioan Bărdaș încadrându-se în categoria memoriilor, în timp ce opul semnat de Dimitrie Bejan se împarte între scriitura diaristică și formula *cărții vorbite*, dialogate), cât și substanța problematicii atinse în ele. Realizând un amplu inventar al formelor de suferință, dar și al mijloacelor de rezistență în mediul carceral, aceste cărți reușesc să convingă de faptul că teribilele încercări la care autorii lor au fost supuși de torționari nu le-au strivit individualitatea și identitatea spirituală ci că, dimpotrivă, le-au împlinit.

Demersul nostru are, în mod evident, și o tentă interdisciplinară, justificată mai întâi de caracterul aparte al acestor mărturii situate (ca problematică, dar și ca structură ori stilistică) într-o zonă de interferență, între literatură, teologie, istorie, sociologie, antropologie, filosofie etc. Punctul de plecare al analizei noastre va fi însă un concept sociologic esențial, și anume acela de **identitate**. În opinia majorității cercetătorilor în domeniu, identitatea ființei înseamnă înscrierea ei într-un ansamblu de „categorii de referenți identitari”, dintre care cele mai importante ar fi următoarele: identitatea *materială* (caracteristicile fizice, morfologice etc., posesiunile), identitatea *proprie* (originile și trecutul, situația actuală – nume, îndatoriri, sistemul de valori și conduitele specifice, competențele și rezultatele deja obținute), identitatea *socială* (imaginile identității date de alții, apartenența la grupuri socio-profesionale, religioase etc., simboluri și semne exterioare trimitând la un loc în ierarhia socială⁸). Unii teoreticieni și istorici literari interesați de *fabula identitară* au preluat această diviziune, operând doar o mică modificare. Manfred Pütz, autorul unei remarcabile sinteze despre *Fabula identității. Romanul american din anii șaizeci*, își imaginează spre exemplu identitatea ca o triadă compusă din: identitate *materială* (fizică, corporală), identitate *socială* (cf. poziția, statutul, rolul) și identitatea *spirituală* (cf. unicitatea morală, emoțională sau intelectuală)⁹. Din rațiuni multiple – dintre care cea mai importantă privește faptul că ne interesăm de textele confesive ale unei categorii așa zicând socio-profesionale – vom prelua, în cele ce urmează, această ultimă taxonomie.

În debutul excelentului op despre *Modernitatea vieneză și crizele identității*, Jacques Le Rider observă pe bună dreptate că, pe fondul exacerbării sentimentelor „de solitudine, de fragilitate ale eului subiectiv, de instabilitate a identificărilor interioare și a identităților de suprafață”, unii autori de jurnale intime vieneze, scrise prin anii 1900, „exploarează căile de restaurare a identității prin mijloacele oferite de ceea ce am putea numi radicalizarea individualismului. Figurile misticului (de exemplu la Hofmannstahl), ale geniului (așa cum îl vede Otto Weininger) și ale lui Narcis (reinterpretată de Lou Andreas-Salomé) se degajă ca trei tipuri principale de afirmare a autosuficienței individului izolat de orice comunitate omenească, a « eului » concentrat asupra lui însuși, într-un soi de « înfruntare directă », nemediată, cu realitatea lumii. Afirmarea identității eului trece în acest caz prin reformularea unei filosofii a Identității spiritului și a ființei, a unității subiect/ obiect.”¹⁰ Desigur, și autorii de care ne ocupăm în studiul de față trăiesc sentimente de *solitudine, de fragilitate ale eului*

⁸ Alex Muchielli, *L'identité*, PUF, Paris, 1986;

⁹ Manfred Pütz, *Fabula identității. Romanul american din anii șaizeci*, traducere și prefață de Irina Burlui, Editura Institutul European, Iași, 1995, p. 32;

¹⁰ Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, Postfață de Adriana Babeți, Traducere de Magda Jeanrenaud, Editura Univesității „Al. I. Cuza”, Iași, 2003, pp. 7-8;

subiectiv, de instabilitate a identificărilor interioare și a identităților de suprafață (cu totul firești, într-un context cu mult mai sumbru decât acela cunoscut modernilor vienezi). Dar niciunul dintre preoții care au supraviețuit infernului comunist și au reușit să își transpună suferințele în discurs (para)literar nu și-a restaurat identitatea prin *radicalizarea individualismului* ci, după cum vom vedea, prin fortificarea spiritualității creștine.

Încă de la o primă lectură a textelor acestor supraviețuitori, este evident totuși faptul că fiecare dintre ei suferă – la fel ca orice alt deținut care a traversat experiențe similare – un proces vizibil de estompare sau de alterare a identității, în special a identității materiale și a celei sociale. Cauzele imediate sunt cele inerente infernului concentraționar: suferința fizică extremă, determinată de variatele forme de tortură fizică, apoi de cei trei teribili f (frica, foamea, frigul), într-un cuvânt, iminența morții, care transformă cel puțin inițial experiența încarcerării în intrare într-un *iad decolorat*, precum cel descris de N. Steinhardt în debutul *Jurnalului fericirii*: „Celula 34 e un fel de tunel întunecat și lung, cu numeroase și puternice elemente de coșmar. E o hrubă, e un canal, e un maș subpământean, rece și profund ostil, e o mină stearpă, e un crater de vulcan stins, e o destul de izbită imagine de iad decolorat.”¹¹

Or, fără excepție, mărturiile scrise și implicit „adevărurile individuale” ale supraviețuitorilor abundă în amănunte șocante privitoare la infernul detențional. Din unele aflăm, spre exemplu, că cele mai multe forme de suferință fiziologică au fost experimentate combinat. Foamea teribilă, foamea „unică și fără de sfârșit”¹² specifică prizonierului trebuia, în situații speciale, îmbinată cu setea. Pedepsa pentru tentativa de evadare din lagărul internațional de prizonieri Oranki, își amintește preotul militar Dimitrie Bejan, era o lună de zile de carceră – așadar izolare și dublă suferință fiziologică: „Dădeau o dată pe zi mâncare, un ceai cu sare în el”¹³. Aducându-și la rândul său aminte de rația zilnică de mâncare primită la Aiud („hrana consta timp de două zile într-un turtoi pe zi și o gamelă cu apă caldă, iar în a treia mâncare obișnuită”), Ioan Bărdaș conchide: „Numai în pușcăriile comuniste se putea vedea un om viu-schelet, care nu mai avea fese și trebuia ajutat de alții să meargă”¹⁴. O mărturie similară oferă și Dimitrie Bejan: „A fost un iad. Câte trei în pat. Oameni – schelete, nespălați, mirosind greu a hoituri murdare – îmbrăcați în petice scârboase și care se repezeau ca hienele pe blidul de fiertură”¹⁵. „Rația obișnuită de pușcăriaș” la Negru Vodă consta, după cum va menționa în *Memorii* Valeriu Anania, într-o bucată de pâine și o ciorbă de cartofi împuțiți, pe când „mâncarea de la Jilava era una dintre cele mai sărace din câte se pot imagina: o zeamă caldă, cu câteva fărâme de cartofi stricați, în care însă se mai fierbea și fân proaspăt cosit. Ajunseseră pușcăriașii în așa hal de înfometare încât se rugau de gărzile de deasupra să le arunce câte un smoc de iarbă; preferau s’o mănânce verde”¹⁶. Dar abia la Pitești, unde „hrana era înfiorător de săracă (...) aceeași gamelă cu zeamă caldă în care pluteau

¹¹ N. Steinhardt, *Jurnalul fericirii*, Argument de P. S. Justin Hodea Sigheteanul, ediție îngrijită, studiu introductiv, repere biobibliografice și indice de Virgil Bulat. Note de Virgil Bulat și Virgil Ciomoș. Cu „Un dosar al memoriei arestate” de George Ardeleanu, Mănăstirea Rohia și Editura Polirom, Iași, 2008, p. 82;

¹² Florin Constantin Pavlovici, *Tortura pe înțelesul tuturor, Memorii*, Ediția a II-a, Editura Fundației Academia Civică, 2011, p. 143

¹³ Dimitrie Bejan, *Bucuriile suferinței. Viața unui preot martir*, Carte tipărită cu binecuvântarea Î.P.S. Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Ediția a II-a, Editura Mănăstirea Sihăstria, 2010, p. 50;

¹⁴ Pr. Ioan Bărdaș, *Calvarul Aiudului. Din suferințele unui preot ortodox*, text îngrijit și notă biografică de Georgeta Pop, cu un cuvânt înainte de Ana Blandiana, Editura Anastasia, 1999, p. 56;

¹⁵ Dimitrie Bejan, *op. cit.*, p. 87 ;

¹⁶ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 64;

trei firișoare de varză împuțită între două steluțe de ulei”, deținutul Anania – după cum va recunoaște cu o sinceritate dezarmantă mai târziu – „am simțit foamea chinuitoare, obsedantă, foamea fizică și foamea psihologică; noaptea mă visam înfulecând, mă trezeam cu fălcile încleștate, ziua nu plănuiam decât ca, dacă voi mai fi vreodată liber, să investesc totul în bucătărie și artă culinară”¹⁷.

În alte situații, nu atât cantitatea insuficientă de hrană, cât modalitatea administrării ei era socotită, adesea, o formă eficientă de tortură fiziologică și psihologică. Părintele arhimandrit Roman Braga, la data arestării (1948) preot în Scoreni, rememorează spre exemplu un episod cutremurător din cursul întemnițării la Pitești: „Când vedeam mâncarea intram sub pat, cu corpul tot, și afară ne rămânea doar capul, iar în față ni se așeza gamela. Noi stam cu mâinile la spate și trebuia să mâncăm numai cu gura, fără să atingem cu mâna. În acest timp, cei reeducați se plimbau și grohăiau ca porcii. La urmă, unul dintre reeducați lua cârpa cu care se spăla tineta (hârdăul de necesități) și ne ștergea la gură”¹⁸. Numeroase rememorări similare scot în evidență mizeria de nedescris în care erau forțați să trăiască deținuții privați de condițiile de igienă minimă. Astfel, în celulele îngrozitor de reci iarna și asfixiante vara, zecile de deținuți trebuiau să suporte atât mirosul pestilențial al celor câteva hârdaie lăsate pentru urină și fecale, cât și pe acela specific diferitelor tare epidemice căpătate în aceste condiții mizerabile. În toate încăperile prin care trece la Jilava, deținutul Valeriu Anania remarcă aceeași mizerie înfiorătoare: „Într’o cameră de tranzit de lângă poartă, cei veniți înaintea noastră dormeau pe jos și respirau adânc o grozavă duhoare de murdărie omenească... Hârdăul se umpluse cu fecale, urina se revărsase peste margini și făcea șiroaie pe ciment, în parte sorbită de zdrențele osândiților ... M’am pomenit singur într’o celulă foarte murdară. Se vedea că nimeni nu mai fusese demult acolo; urina fermentase în hârdău și împinsese pe de margini fecalele uscate. Un șobolan a fugit de sub un pat și a pierit într’o gaură”¹⁹.

Ca urmare a lipsei de igienă, majoritatea deținuților aveau diaree și dizenterie, la care se adăugau plăgile mușcate de șobolani sau rezultate de pe urma torturilor, plus diferite alte maladii pentru care, de regulă, nu primeau medicația corespunzătoare. Se știe, astăzi, că torționarii îi constrâneau pe unii dintre deținuții bolnavi ca, în schimbul dozelor minime, necesare supraviețuirii, să ofere informațiile pe care nu le cedaseră nici măcar în timpul torturii. Mărturia câtorva dintre supraviețuitori a înregistrat cazul absolut uluitor al unora dintre bolnavii în stare extrem de gravă, aflați la Târgu-Ocna, într-un fel de închisoare-sanatoriu pentru deținuții tuberculoși care se stingeau, lent, în chinuri îngrozitoare. Ei au refuzat streptomcina oferită de Securitate ca preț al trădării, susținând cu fermitate soluția credinței desăvârșite și a morții în numele lui Dumnezeu: „Vreo două-trei persoane au refuzat, spunând: « Nu, preferăm să murim pentru Hristos, nu vrem să trădăm aproapele! ». Și așa, chiar disprețuitor, ofițerul de poliție a spus: « Du-te și mori pentru Hristos! ».²⁰ Suferința lor putea să pară un fel de *eroism* aparte, chiar și în viziunea unora dintre cei care i-au îngrijit.

¹⁷ *Idem*, p. 312 ;

¹⁸ Vasile Manea, *op. cit.*, pp. 68-69;

¹⁹ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 315;

²⁰ Cf. Mărturie Părintelui Moise de la Oașa, intitulată *Despre eroismul de durată al noilor mărturisitori și incluse în Din temnițe spre sinaxare*, Volum coordonat de Danion Vasile, Ediția a doua, revăzută, Carte apărută cu binecuvântarea Înalt Preasfințitului Arhiepiscop Justinian Chira al Episcopiei Maramureșului și Sătmăruului, Editura Areopag, 2011, p. 62;

Vorbind cu părintele Moise de la Oașa despre condițiile precare din Târgu-Ocna, un fost deținut politic, medicul Aristide Lecca, va opera o astfel de distincție lămuritoare: „Părinte, să știi că una este *eroismul de moment* și alta este *eroismul de durată*. Una este să mori pe front, într-un avânt, ucis de glonț, și alta este luni de zile, să te stingi încet, bolnav de tuberculoză, cu puroi, cu escare, în niște chinuri cumplite, și să mori foarte senin”²¹ (subl. ns., E.I.).

Sigur, în memoriile preoților scriitori, detaliile sordide sunt descrise lapidar și demn, nu sunt detaliate naturalist și nici potențate larמואיאnt, ca în scrierile similare ale mirenilor. În *Bucuriile suferinței. Viața unui preot martir*, Pr. Dimitrie Bejan pomenește, bunăoară, ca în treacăt: „Ne băteau cu ciomege pe toți la rând, ca barbarii (...) Ne-au bătut peste tot... Parcă dădea în altul. Parcă bâta se oprea la o distanță oarecare de mine. Iar Maromete, șeful pușcării [din Jilava, n. ns., E.I.], striga: « Ivănică, dă-i! Omoară-l, că ăsta-i catolic! » Și eu strigam: « Nu-s catolic, sunt ortodox! » . « Ba, catolic ești, că nu zici nimic! ». Dar eu ce să fac, dacă nu mă durea?”²². Aceeași atitudine resentimentară, anticreștină, o va întâmpina la Aiud, acolo unde directorul – care își îndemna frecvent subalternii: „Bate-ți-i, măi! Nu vedeți că sunt creștini?” – își alege ca țintă predilectă a urii degenerate preoții ortodocși²³. Ioan Bărdaș relatează cu aceeași decență despre condițiile greu suportabile din Aiud (bătăile cumplite, frigul teribil ori spectacolul grotesc al muribunzilor ce se repezeau să prindă ceva din cojile și cotoarele putrede de fructe aruncate de gardieni). Dar punctul cel mai sensibil al confesiunii sale ni se pare cel al rememorării înmormântării unui preot ortodox. Când dricul („droșca brașoveană, trasă de un cal, cu doi gardieni pe capră, ducând sicriul”) care transportă trupul neînsuflețit al Părintelui Ilarion Felea ajunge la poarta închisorii, deținuții „cei de jos” asistă la o scenă terifiantă: „venea ofițerul de serviciu cu o bară ascuțită de fier și o înfigea în inima mortului, să se convingă « stăpânirea » de moartea omului. Ce scenă sinistră și lugubră, demnă de evul mediu și ea se petrecea în evul modern, în era comunistă!”²⁴, izbucnește memorialistul Bărdaș spre finalul confesiunii. În care putem vedea, într-adevăr, o culme în materie de umilire a identității materiale și sociale a deținuților, exercitată post-thanatic.

În *Memoriile* semnate cu numele de scriitor, Valeriu Anania, Î.P.S. Bartolomeu Anania reproduce la rândul său cu o mare demnitate suferințele carcerale. Își amintește, astfel, că la Malmaison a luptat „greu, înverșunat”, nu atât cu oamenii și cu propria senzație de neputință, cât cu insectele carnivore: noaptea cu puricii de cal, ieșiți la atac „cu miile și miile, din pământul amestecat cu baligă... extrem de agresivi și cu mușcăături grozave, în numai două zile îmi umpluseră de sânge gleznela, încheietura mâinilor și gâtul”; ziua, cu muștele, „mari, numeroase și tot atât de agresive”²⁵. Că ulterior, la Jilava, a fost mai întâi oripilat la vederea găurilor cu funcție de closete (pe care „ședea, chirchit, câte un ins în spatele căruia așteptau, în rând, alți douăzeci-treizeci care se întreceau în a-l huidui pe cel ce icnea din toate puterile să isprăvească mai repede. Nu se poate pune pe hârtie limbajul ce putea fi auzit într’un asemenea ceas de tortură, vorbele întrecându-se cu haznaua în a împuti văzduhul”), abia apoi de transformarea oamenilor în bestii capabile să ucidă pentru o bucată de pâine

²¹ *Ibidem*;

²² Dimitrie Bejan, *op. cit.*, p. 94;

²³ *Idem*, pp. 88-89;

²⁴ Ioan Bărdaș, *op. cit.*, p. 75; v. și Preot Ioan Bărdaș, *O înmormântare la Aiud*, text inclus în *Din temnițe spre sinaxare*, *ed. cit.*, pp. 146-148;

²⁵ Valeriu Anania, *op. cit.*, pp. 30-31;

râncedă. Dar și-a justificat, după ani, repulsia printr-o reacție fiziologică specifică, care i-a transformat anii de detenție într-un veritabil calvar fizic: „nu această atmosferă pestilențială mă împiedica să-mi deșert intestinele, ci nenorocitul meu simț de pudoare care-mi inhiba sfincterele, de care am suferit toată viața și care mi-a făcut din acest banal act fiziologic una dintre cele mai grele torturi ale anilor mei de închisoare”²⁶. În alte pagini din *Memorii*, nu sunt uitate nici maladiile de care prelatul a suferit în mediul carceral: căci guturaiurile alergice, „mare calamitate în închisoare, unde pentru o asemenea boală nu se dădeau medicamente”²⁷, și tuberculoza osoasă i-au chinuit practic trupul suplimentar față de torturile fizice la care era supus aproape zilnic.

Pentru mințile bolnave care au regizat infernul pe pământ în varianta ei carcerală, foamea și setea, frigul și chiar maladiile încarcerărilor erau departe de a reprezenta cele mai grele pedepse aplicate sau suportate de aceștia. Rolul esențial în procesul de distrugere a identității materiale, sociale și spirituale a deținuților îl aveau torturile fizice, uneori diabolice: „dacă diavolii, îngeri căzuți, puteau născoci chinuri cumplite, numai ordinului șmecheresc al oamenilor i-au putut trece prin minte torturi atât de țâcnite și de întortocheate”²⁸, își va sintetiza N. Steinhardt amintirile îngrozitoare despre demonia inventivă a torționarilor de la Pitești. Într-adevăr, niciuna dintre metodele savante sau rudimentare de tortură (de la hrănirea cu fecale a prizonierilor problematici și bătăile cumplite cu diverse obiecte până la tăierea organelor sexuale și îndesarea lor în gura deținuților în agonie), nu a căpătat notorietatea sumbră a temutei reeducări de la Pitești, care avea de fapt miza efasării totale a identității umane. Gândită ca un proces monstruos, în patru etape: demascarea externă, demascarea internă, demascarea morală publică (în cursul căreia victima își blasfemia valorile supreme, familia și pe Dumnezeu, ba chiar trebuia să le profâneze prin intermediul unor ritualuri demonice: fiii de preoți și studenții teologi trebuiau să officieze chiar liturghii negre, având adesea, ca elemente de recuzită obligatorie, cruci confecționate din instrumentele de tortură, dar și recipiente cu urină sau materii fecale); în sfârșit, transformarea reeducatului în călău/torționar.

După cum am mai precizat, cărțile de confesiuni scrise de clericii ortodocși nu epatează, precum mărturiile scriitorilor obișnuți, printr-o expunere denudată a suferințelor atroce²⁹ suportate de autorii lor în închisorile comuniste. Dar cititorii sunt avertizați că, adesea, și în cazul lor durerea atingea limita insuportabilului, ceea ce le determina reacții comune cu ale deținuților de rând: „O ploaie de lovituri, de amândouă părțile, ritmic, ca pe nicovala potcovăriei, s’a năpustit pe tălpile mele. Atunci am început să urlu, și-mi era rușine de mine, și nu voiam să urlu, și urlam îngrozitor, îmi dădeam bine seama – și mușcam aerul și simțeam nevoia să-mi înfig dinții în ceva și am nimerit, zvârcolindu-mă, piciorul celui ce ținea de capătul funiei și l-am mușcat de pantalon și i-am auzit înjurătura, apoi am leșinat din

²⁶ *Idem*, pp. 63-64;

²⁷ *Idem*, p. 267;

²⁸ N. Steinhardt, *op. cit.*, p. 181;

²⁹ „Nu întâmplător moartea creștinilor sub comunism a fost o sinteză a modalităților de moarte violentă inventate de omenire de la începuturile ei, aici reluându-se, la o scară până atunci nemaiîntâlnită, toate formele de sacrificiu uman pe care le-a cunoscut istoria” (Monica Papazu, *Tăcere și cuvânt: Biserica Ortodoxă mărturisitoare și martiră. Trei sferturi de veac de prigoană în Rusia*, în Cristian Bădiliță, Emanuel Conțac (editori), *Și cerul s-a umplut de sfinți... Martiriul în Antichitatea creștină și în secolul XX. Actele colocviului internațional, Sighet, 2-5 iunie 2011*, Curtea Veche Publishing, București, 2012, p. 359;

nou”³⁰. Pentru că și încarcerării care fuseseră nevoiți (cel mai adesea, chiar în numele credinței) să își schimbe veștmintele de slujitori ai Domnului în straiile vărgate ale celor cu identitatea socio-profesională zdrobită, erau chinuiți de aceleași nevoi fiziologice dintre cele mai mărunte și de aceleași presiuni psihice dintre cele mai greu de suportat³¹. Cântărindu-și, altfel spus, suferințele după aceleași unități de măsură cu cele ale încarcerărilor de rând. Chiar și Valeriu Anania a recunoscut, în impresionantele sale *Memorii*, faptul că uneori, în cursul chinurilor fizice la care a fost supus în temnițele comuniste, își conștientiza și striga slăbiciunea: „Mă crezi, iubite cititor, că m-am clătinat?”. Interogație care nu poate avea, din partea unui cititor obligatoriu simpatetic, decât un singur răspuns...

Parcurgând, nu fără greutate, paginile despre calvarul carceral prin care a trecut atât înaltul prelat, cât și ceilalți slujitori ai Bisericii Ortodoxe Române, ne-am putut, la rândul-ne, întreba în mai multe rânduri: cum au reușit pușinii lui supraviețuitori să reziste, ieșind din infernul terestru încă *întregi*, încă *vii spiritual*? Aceasta, deși acest tip aparte de autor de literatură confesivă care este preotul ortodox revine el însuși constant la mijloacele spirituale, de esență profund creștină, ce i-au facilitat dobândirea disciplinei și a libertății interioare. Singurele care, din punctul său de vedere, îi asigură celui încarcerat supraviețuirea. Făcându-l să exclame, precum preotul Dimitrie Bejan: „A fost crucea bucuriei! Asta vreau să scriu. (...) *Cine primește suferința ca din mâna lui Dumnezeu, crucea vieții se transformă în bucurie. Bucuria mântuirii!*”³² (subl. aut.)

Astfel, după memorialistul Valeriu Anania, *credința* mijlocită, la rândul ei, de *rugăciunea* practică (după spusele sale) fără opreliști în închisoare, și *creația* sunt singurele mijloace eficiente din acest punct de vedere. El își amintește cum, în întunericul din celulă, disciplina mentală îi era asigurată în special de rugăciunea ardentă și de exercițiul creator propriu-zis, îmbinat cu cel al memorării exacte, al înmagazinării versurilor inscripționate în straturile adânci ale memoriei de durată. Aflăm, spre exemplu, că numai la Aiud a reușit să scrie versuri și două piese de teatru, *Steaua Zimbrului* și *Meșterul Manole*, însumând peste zece mii de versuri, a căror înmagazinare în memorie îi era amenințată de subnutriție și de boală. „Munca aceasta – și mai ales conștiința creației – mi-au menținut, de-a lungul acelor ani, un echilibru moral de care nu mulți se bucurau. Acest univers interior al meu m’a făcut să îndur numai cu jumătate de suferință toate privațiunile și promiscuitatea vieții de pușcărie: foamea, frigul, oboseala, murdăria, praful, spaima, perchezițiile, umilințele de tot felul, turnătoriile, nervii camarazilor de celulă. Nu am cuvinte să-i dau mulțumită lui Dumnezeu pentru acel dar”³³, ne va recunoaște memorialistul salvarea deținutului de către scriitorul Valeriu Anania.

Despre *rugăciunea interioară* ca mijloc esențial de conservare a identității spirituale în condițiile carcerale găsim mărturii în toate confesiunile preoților scriitori. „Toți – și în special cei arestați și calificați drept « legionari » de către anchetatorii comuniști – călugării, teologii sau credincioșii Bisericii noastre – au văzut în rugăciune arma de a lupta împotriva ideologiei

³⁰ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 271;

³¹ Viitorul mitropolit Valeriu Anania, spre exemplu, se va lupta inclusiv cu tentația automutilării prin orbire, prin care intenționează a se autopedeși, pentru greșeala de a fi cedat la drogul adevărului, scopolamina, și de a fi denunțat pe unii dintre cunoscuți.

³² Dimitrie Bejan, *op. cit.*, p. 43;

³³ Valeriu Anania, *op. cit.*, pp. 322-323;

comuniste, care a confiscat mai întâi viața – adică libertatea oamenilor – dar și bunurile materiale; Biserica rămânând astfel singura redută într-un regim concentraționar, care mai putea apăra pe oameni de « dezumanizarea » programată a societății, efectuată de către comuniști³⁴. Întrebat fiind dacă a practicat rugăciunea inimii în închisoare, preotul Dimitrie Bejan răspunde simplu („Da, cu mila Domnului. În pușcărie am dobândit-o. Acum o fac mai ales noaptea, când sunt singur cu Dumnezeu”), apoi o descrie la fel de succint, cu vagi inflexiuni poetice: „Rugăciunea noastră în pușcărie, ca și viața de mai târziu, curgea limpede ca apa unui izvor, în care-i spui lui Dumnezeu, direct, tot ce te doare. Simțeai totdeauna că Dumnezeu aude și te ajută să suporti greutatea”³⁵. Într-o altă pagină din *Bucuriile credinței. Viața unui preot martir*, părintele revine pentru a confirma că, într-adevăr, „Aceasta era salvarea noastră: rugăciunea și nădejdea în Dumnezeu, că nu era voie să ne rugăm în public”. Între numeroasele referiri la rugăciune ale preotului Ioan Bărdaș, selectăm un exemplu de rugăciune colectivă a deținuților aflați în drum spre Midia: „Un șvab de lângă Arad, Demerle, a zis hotărât: -Să ne rugăm, părinte! Toți am căzut în genunchi. Eram singurul preot din vagon și am rostit o rugăciune cu glas tare. Tăcerea a rămas între noi și parcă era un fum de tămâie binemirositor ce ducea rugăciunea noastră spre înaltul cerului”.

De același ceremonial intens spiritualizat, chiar mistic, pe care am putea să îl numim *ritualul sublimării suferinței prin credință* țin, fără nicio îndoială, și formele exterioare, subsecvente liturgicului. În mediul carceral, desigur, mijloacele liturgice canonice au trebuit înlocuite de instrumente, obiecte și vestimente improvizate, percepute însă de încarcerați drept la fel de pline de har și în consecință la fel de eficiente precum cele din biserici sau mănăstiri. Cazul cel mai cunoscut, din această perspectivă, este botezul carceral al lui N. Steinhardt, desfășurat în Celula 18 de la Jilava. Nașterea „din apă viermănoasă și din duh rapid”³⁶, sinonimă, practic, cu o transfigurare identitară totală și copleșitoare, va constitui substanța celei mai emoționante pagini din *Jurnalul fericirii*. Niciun alt eveniment similar ca finalitate petrecut în mediul carceral românesc nu are notorietatea celui care a asigurat schimbarea decisivă în ordinea vieții viitorului monah Nicolae Delarohia. Dar astfel de întâmplări miraculoase ale ființei încarcerate trebuie să se fi repetat într-un spațiu resimțit drept antecameră a morții. În fapt, memorialiștii proveniți din rândul clerului vor recunoaște fără nicio rezervă importanța unor astfel de acte simililiturgice: „Făceam toți rugăciuni comune, agheasmă mică și spovedanie. De altfel, cu o spovedanie completă, cu formula ei spusă corect, cu punerea mâinilor pe capul penitentului, credeam că Raiul ne este deschis. Eu cred și acum același lucru. Căci Sfânta Împărtășanie este coroana harului pe care-l poate primi creștinul, dacă merită s-o primească. Acolo în pușcărie n-a fost posibil. Iată, eu aveam Împărtășanie. O țineam ascunsă în gulerul cămășii și, când mă pregăteam, mă împărtășeam. Iar dacă cineva dintre deținuți era bolnav sau pe moarte, îl spovedeam și-l împărtășeam pe ascuns și așa pleca la Hristos”³⁷.

La fel de semnificative, în ordinea simbolicului, sunt formele de co-participare la cele mai mari dintre sărbătorile religioase. După mărturia părintelui Dimitrie Bejan, o astfel de co-participare extrem de intensă era intermediată de sunetele clopotelor care se puteau auzi din

³⁴ Pr. Prof. Univ. Dr. Vasile Nechita, *Biserica mărturisitoare în zeghe*, Editura Vasiliana '98, Iași, 2008, p. 42;

³⁵ Dimitrie Bejan, *op. cit.*, p. 187;

³⁶ N. Steinhardt, *op. cit.*, p. 169;

³⁷ Dimitrie Bejan, *op. cit.*, p. 88;

depărtare: „Eram la o distanță de doar 500 de metri și clopotele băteau direct în pușcărie. Toate slujbele le anunța. Și Paștele îl făceam frumos. Imaginați-vă cum făceam noi Paștele! Când cânta toată pușcăria « Hristos a înviat ! », milițienii ne suduiau, stăteau cu parii pe noi, dar noi tot cântam! Acolo am trăit cel mai intens bucuria Învierii! Acolo și la Oranki!”³⁸. La fel, două dintre cele mai luminoase pagini din *Memoriile* scrise de Valeriu Anania sunt cele care descriu Crăciunul anului 1943 de la închisoarea Negru-Vodă. În mod straniu, însuși comandantul închisorii îl obligă să țină slujba și o predică specifică. Rezultatul nu este greu de presupus: „A fost în anul acela, un Crăciun de neuitat, în țarcul cel mare al închisorii de pe Negru-Vodă, pe zăpada bătătorită de tâlpile pușcăriașilor. Chiar și condamnații la moarte fuseseră scoși din lanțuri și puși la rând, în careu, să asculte slujba, în timp ce santinelele se ordonasera împrejurul gardului de sârmă ghimpată, întărită de patru ostași culcați, cu mitraliere în poziție de tragere (...) Sunt sigur că o anume bucurie interioară, un anume sentiment al libertății spiritului, care înfrunta gărzile și mitralierele dimprejur, ne copleșise pe toți. Era liniște mare pe fețele supte ale acelor osândiți, încovoiați sub destine, iar corul a avut inspirația de a cânta răspunsurile încet, dulce, frumos, nuanțat, lipite pe împrejurare. Era ger, iar nouă ni se făcuse cald și bine”. Prin contrast, Crăciunul obișnuit în închisorile comuniste prin care va mai trece viitorul mitropolit va fi cu atât mai greu suportabil: „mai târziu am petrecut alte șase Crăciunuri la celulă, într’o tăcere grea, copleșitoare, întreruptă doar de intervenția gamelei cu arpacaș”³⁹.

O altă formă de rezistență în mediul carceral este cea culturală. Colocviile sau conferințele pe diverse teme literare, filosofice, istorice, politice ș.a.m.d., desfășurate fie în șoaptă, în celulele supraaglomerate, transformate astfel în „niște saloane în care se discută și în care domnește politețea” (Al. Paleologu) sau chiar în „aulă universitară” (Florin Constantin Pavlovici), fie prin intermediul alfabetului Morse, bătut în pereții dintre ele, sunt înregistrate drept mijloace taumaturgice, dacă nu cumva drept soluție esențială de supraviețuire, în majoritatea textelor confesive publicate începând cu anii '90. Chiar și cărțile de memorii concepute drept rechizitorii împotriva torționarilor conțin numeroase fragmente dedicate acestui miraculos mod de supraviețuire carcerală: „Craca însemna foame, dar și activitate culturală. Ori de câte ori înceta munca fizică, începeau conferințele și învățarea limbilor străine. Atât în Balta Brăilei, cât și în Deltă, la Periprava, au existat conferențieri străluciți. Mai toate domeniile vieții intelectuale își aveau reprezentanți de elită, de parcă știința, arta, literatura sau filosofia și-ar fi dat anume întâlnire în lagărele de muncă forțată”⁴⁰, recunoaște cu luciditate dureroasă Florin Constantin Pavlovici.

Despre acest transfer miraculos de experiențe culturale relatează, spre exemplu, Valeriu Anania: „Ceasurile noastre de seară, dintre numărătoare și stingere, le umpleam cu povestiri, prefăcându-ni-le în adevărate șezători culturale. Fiecare spunea, pe rând, ce știa din specialitatea sau experiența lui. În cele vreo trei luni cât am stat în Jilava am ascultat povestindu-se zeci de cărți, filme, teorii filosofice, un curs universitar despre structura luminii și patru-cinci conferințe despre operele de artă din Florența. Când mi-a venit rândul, am povestit *Miorița*, ceva din *Du-te, vreme, vino, vreme!*, apoi, în cursul zilei următoare, a venit vorba de mănăstirile românești și am fost îndemnat să povestesc ceva despre ele. Am început

³⁸ *Idem*, p. 88;

³⁹ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 61;

⁴⁰ Florin Constantin Pavlovici, *op. cit.*, p. 186 ;

cu ruinele Vodiței, am continuat cu istoria și legendele Tismanei”⁴¹. Ideea de schimb profitabil de cunoștințe preponderent religioase între deținuții de diverse confesiuni, la un moment dat prizonieri în aceeași celulă, apare și în confesiunea dialogată din *Bucuriile suferinței*: „Și în pușcărie, la un moment dat, acolo la Aiud ne pusesse pe profesioni. Adică era o secție unde erau numai preoți... Toți erau creștini. Toți. Era frumos când ne-au pus pe categorii. Eram zece în celulă. Fiecare într-o zi trebuia să-i întrețină pe ceilalți. Nu ne scotea nici la lucru, nimic, nici la aer, nimic, și atunci făceam conferințe”. Și concluzia, de o frumusețe tulburătoare, care vine să întărească ideea că, numai grație comuniunii între credincioși și a credinței totale în Dumnezeu, chiar și suferința atroce se poate sublima în *bucurie* epifanică: „La noi în celulă e raiul lui Dumnezeu”⁴²...

După cum am văzut, multiplele forme de tortură (fizică și în special morală) pe care le-au suportat nu numai preoții încarcerați de comuniști au fost proiectate și puse în practică de către autoritățile regimului și torționarii demonizați ai acestora, drept mijloace eficiente de efasare lentă și sigură a identității încarceraților. În fapt, ștergerea identității materiale și a celei sociale au fost considerate doar treptele premergătoare adevăratei eradicări identitare, cea constituită de anularea identității spirituale. Și totuși, exceptând situațiile celor morți în urma torturilor, ale sinucigașilor sau ale „reeducărilor” care nu au putut suporta suferința, trădându-și atât semenii, cât și vocația, pe porțile închisorilor comuniste au putut ieși, uluitor, și oameni întregi, căci împliniți spiritual, încreștinați sau întăriți în credință. Astfel, preotul Dimitrie Bejan își va așeza, încă de la început, rememorarea sub semnul uluitor al unei fericiri stranie, determinate de relația foarte strânsă cu Dumnezeu cel viu. Titlul uneia dintre cărțile sale, *Bucuriile credinței. Viața unui preot martir*, vorbește de la sine despre felul în care, la fel ca în cazul N. Steinhardt, anii de suferință grea au fost metamorfozați în ani de *fericire*, de co-participare la miracolul divin. Iată și una dintre explicațiile acestei transformări, pe care o regăsim în interiorul opului: „M-am simțit foarte bine în prizonierat. Eu am plutit! Nici măcar n-am strănutat, n-am fost răcit, n-am contactat nicio boală. Nimic. Am trecut și prin închisori și prin păduchi, prin frig, prin geruri, dar am fost perfect sănătos, cu mintea limpede. Parcă pluteam; parcă nu eram eu! A fost mila lui Dumnezeu cu mine (...) Dumnezeu m-a salvat. Am simțit, fraților, am simțit pe umăr o mână care mă apăsa!”⁴³

Greu de spus dacă nu cumva o astfel de mărturie nu validează opinia Ruxandrei Cesereanu, după care „Exagerarea binecuvântării închisorii (chiar ca ipostază a unei probe de încercare a credinței) este un risc al mărturiilor fețelor bisericești”⁴⁴. Cert este doar faptul că aceste simple, dar cât se poate de vii, de ardente fragmente de confesiune cu o miză ontologică dintre cele mai înalte, dovedesc cu asupra de măsură că, pentru nu puțini dintre preoții ortodocși care au trecut prin infernul închisorilor comuniste, suferința carcerală a avut cu totul alt efect decât cel scontat de autorități. În locul distrugerii identitare, prelații torturați cu sălbăticie – și, la fel ca ei, numeroși credincioși mireni – au resimțit o întărire miraculoasă a identității lor spirituale, tocmai prin întărirea relației cu alteritatea radicală, Dumnezeu cel viu. Într-o formă lapidară, Valeriu Anania exprimă această certitudine într-o pagină superbă

⁴¹ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 310;

⁴² Dimitrie Bejan, *op. cit.*, p. 89;

⁴³ *Idem*, p. 96;

⁴⁴ Ruxandra Cesereanu, *Gulagul în conștiința românească. Memorialistica și literatura închisorilor și lagărelor comuniste. Eșeu de mentalitate*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, Polirom, 2005, p. 124;

din *Memorii*: „Trântitura aceasta a vizetei te umilește de moarte și te aruncă într’o singurătate fără margini. Vai, ce ne-am face fără Dumnezeu?”⁴⁵.

Fără nicio îndoială, crizele identitare trăite de preoții scriitori în „iadul decolorat” reprezentat de mediul carceral au ca efect de profunzime nu „reformularea unei filosofii a Identității spiritului și a ființei” (Jacques Le Rider), ci reformularea, în cei mai simpli termeni, a unei veritabile filosofii a identității Spiritului și a ființei.

Bibliografie

- Anania, Valeriu, *Memorii*, Editura Polirom, Iași, 2009.
- Bădiliță, Cristian, Conțac, Emanuel (editori), *Și cerul s-a umplut de sfinți... Martiriul în Antichitatea creștină și în secolul XX. Actele colocviului internațional, Sighet, 2-5 iunie 2011*, Curtea Veche Publishing, București, 2012.
- Bărdaș, Pr. Ioan, *Calvarul Aiudului. Din suferințele unui preot ortodox*, text îngrijit și notă biografică de Georgeta Pop, cu un cuvânt înainte de Ana Blandiana, Editura Anastasia, 1999.
- Bejan, Pr. Dimitrie, *Bucuriile suferinței. Viața unui preot martir*, Ediția a II-a, Editura Mănăstirea Sihăstria, 2010.
- Cesereanu, Ruxandra, *Gulagul în conștiința românească. Memorialistica și literatura închisorilor și lagărelor comuniste. Eseu de mentalitate*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Polirom, 2005.
- Din temnițe spre Sinaxare*, coord. Danion Vasile, ediția I, Editura Egumenița, 2008; ediția a II-a, Editura Areopag, București, 2011.
- Le Rider, Jacques, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, Postfață de Adriana Babeți, Traducere de Magda Jeanrenaud, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2003.
- Manea, Vasile, *Preoți ortodocși în închisorile comuniste*, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2010.
- Mărturisitorii din închisorile comuniste. Minuni. Mărturii. Repere*, Editura Areopag și Editura Meditații, București, 2011.
- Muchielli, Alex, *L’identité*, PUF, Paris, 1986.
- Nechita, Pr. Prof. univ. ur. Vasile, *Biserica mărturisitoare în zeghe*, Editura Vasiliana ‘98, Iași, 2008.
- Pavlovici, Florin Constantin, *Tortura pe înțelesul tuturor, Memorii*, Ediția a II-a, Editura Fundației Academia Civică, 2011.
- Pütz, Manfred, *Fabula identității. Romanul american din anii șaizeci*, traducere și prefață de Irina Burlui, Editura Institutul European, Iași, 1995.
- Simion, Eugen, *Genurile biograficului*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2002.
- Steinhardt, N., *Jurnalul fericirii*, Argument de P. S. Justin Hodea Sigheteanul, ediție îngrijită, studiu introductiv, repere biobibliografice și indice de Virgil Bulat. Note de Virgil Bulat și Virgil Ciomoș. Cu „Un dosar al memoriei arestate” de George Ardeleanu, Mănăstirea Rohia și Editura Polirom, Iași, 2008.

⁴⁵ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 315;